

Vitéz Ferenc

A láthatatlan író

Kortársak Gárdonyi Gézaról

„Egy csöndes, bölcs költő – és az *Ida regénye*”

Négy évvel Gárdonyi halála előtt az *Irodalmi kalendárium* följegyzései között az a Krúdy Gyula nevezte az *Egri csillagok* és *A láthatatlan ember* szerzőjét az élő magyar irodalom minden kétséget kizáróan maradandó alkotójának, aki a több mint félszáz szerzőt megidéző irodalmi arcképeinek sorában nem mutatta be külön Gárdonyit. Talán kevésbé vélte „regényesnek” az életét, vagy távol álltak tőle meg hasonlításai – jelentőségét azonban a Jókaiéhoz hasonlította, hiszen róla is „bizonyossággal lehet tudni, hogy könyveit azután is olvassák, amikor ő már nem lesz”. A Nagy Háború negyedik évében született Krúdy-jegyzet apropóját az adta, hogy egy körkérdésben Gárdonyit is megszólították: min dolgozik, és milyen terve van a jövőre.

„Míg a háború véget nem ér, csak kisméretű történeteket furulyázok. Ha majd aztán visszatér a jó levegő, csend és rend, megírom végre-valahára azt a regényemet, amelyben kipéldázom: hogyan élhetnének az emberek okosabban, mint én éltem!” – idézte Gárdonyi válaszát Krúdy, s hozzátette, hogy ebben a néhány sorban „benne van Gárdonyi Géza egész írói egyénisége, bölcs világlátása, az élet nagyszerű megbecsülése és irodalmi programja. A frontokon a halál zeng, mint dühös sírásók ásó-kapa harca, a hinterlandban megőrrült muzsikások módjára szaladgálnak az emberek, az írók szinte kukorékolnak... Egerben, egy hegyoldali utcácskában, egy csöndes, bölcs költő farigcsálja a tollat, amellyel megírja, hogy kellene élni?”

Mindenesetre a következő esztendőben Gárdonyi Géza már a Krúdy által szerkesztett *Néplap* főmunkatársa volt, és ha azt a bizonyos regényt keressük, amelyben Gárdonyi elmeséli, „hogyan kellene élni”, csak az 1920-ban a *Pesti Hírlap* hasábjain folytatásokban megjelent *Ida regénye* című munkájára bukkanunk. Új művét 1918 tavaszán már elkezdte írni, de könyv alakban csak az író halála után, 1924-ben jelent meg először.

S nem is tudták ezt a jó háromszáz oldalas terjedelme ellenére a kisregények közé sorolt könyvet hol elhelyezni, sokáig nem mérte föl a szüzsé morális jelentőségét és a narráció műfajközi játékát az irodalomkritika. Arra ugyan Kispéter András az 1970-es Gárdonyi-monográfiájában fölfigyelt, hogy részben valamilyen

antiklerikális nézőpont, részben „a naturalista hűségen keresztül ábrázolt művészetfilozófia, művészetetika szervezi a szöveget”, és kiegészül mindez a lélektani ábrázolással, összetett üzenetére Kuser Judit szerint inkább a műfajiság felől közelítve látunk rá.

Nagy Sándor értelmezésében az *Ida regénye* azért emelkedik jelentőségében történelmi munkái mellé, mert „a magyar századforduló társadalmi valóságából építette fel művét, s hogy tudatos írói eljárással, aprólékos műgonddal »perszonalifikálta« erkölcsi-érzelmi tartalmakká a feudális hagyományokkal terhelt urbanizálódó világ ellentmondásait.” 2017-es tanulmányában Kuser úgy véli, hogy jó úton járt Nagy Sándor, amikor az „objektív társadalmi-történelmi valóság konfliktusait” állította a regényben szintén domináns szeretet problémája mellé, hiszen a harmadik részben a szeretet lesz a lelki analízis alapja, ám „akár kisregényként, akár társadalmi regényként, akár naturalista regényként szeretnénk közelíteni a műhöz, valami mindig hiányzik”.

Ez a valami pedig egyrészt a „titoktechnika” föloldására irányuló „hermeneutikai játék”, amelyben a „hogyan” lesz döntő, és nem a „mit”, akár egy bűnügyi nyomozás során; másrészt az a végső soron antropológiai folyamat, ahogyan a két hős egymást értelmezi, ahogyan a másik megértésére törekszik, még ha mindketten el is hallgatnak valamit. Nemcsak az olvasó értelmez tehát, hanem a szereplők is ezt teszik. „Ha csupán a romantikus kalandregény műfaji jegyeit szeretnénk működtetni, szükségszerűen csak mellékszerepet játszhatnak a pszichológiai folyamatok, a titok kiderülését segítik elő, a kaland részét képezik (esetleges komikus aspektusokkal színezve) – írja Kuser Judit. – Ha pusztán lélektani regényként olvassuk a szöveget, elkerülheti a figyelmünket a kalandregények dinamikája. A két jelentős műfaji sajátosságnak együtt kell jelen lenni, két lehetséges irányból is támogatva az olvasás folyamatát, hiszen csak így tudjuk egyszerre feloldani a némaság poétikáját és megszólaltatni a ki nem mondott (csak sejtetett) *happy end* katarzisének hangját.”

Gárdonyi ugyan nem „bölcsekedett”, hanem regényesen bonyolított lélektani folyamatábrázolásba rejtette etikai és a morális szempontokat sem nélkülöző esztétikai üzeneteit, ezt a főntebbi, Krúdy által emlegetett bölcsességet emelte ki Zsigmond Ferenc is a még elő Gárdonyi jellemzői között 1921-ben. Úgy vélte, hogy írásaiban a bölcséleti reflexiók gazdag tárházát kínálta, s tette ezt olyan különleges közvetlenséggel, mélabús és misztikus metafizikával, amely ritkaság regényirodalmunkban.

„Sehol ki nem csúszik a száján egyetlenegy bölcsészeti műkifejezés sem, csak a szív szótára segíti a nagy kérdéseken való tűnődésében. Magának a népléleknek ősi világszemléleti módja ez, a föltétlen végzethívésnek olyan nyomaival, melyek

Ázsiába vezetnek vissza”. S ezen a bölceleti távlaton kívül Zsigmond Ferenc a varázslatos hangulatfestésre, illetve az elkapott pillanatfelvételek erejére szintén kitért. Noha néhány szereplőjét igazán meg sem ismerjük, „egy-egy titokzatos világ marad számunkra mindegyikőjük, de nevükből a megejtő hangulati emlék mámorító illata árad évek múlva is” – fogalmazott a „magyar Tolsztojnak” nevezett íróról az *Irodalomtörténet* című folyóirat hasábjain.

Móra és Gárdonyi

Nem lehet véletlen, hogy Móra Ferenc akkor kezdett a sajtó feladatának, tisztességének kérdéseiről véleményt alkotni, mikor olyan megbízást kapott, mely sajtótörténeti tanulmányokat is kívánt. *A Szegedi Napló huszonöt éve* című, első hosszabb terjedelmű írásának elkészítéséhez a lap minden évfolyamát át kellett néznie, egyaránt figyelembe véve a korszak történelmi és politikai, illetve társadalmi és műveltségi viszonyait.

Cikkeinek filológiai hitelessége annak ellenére megkérdőjelezhetetlen, hogy közvetlen előadómódja, az anekdotikus elemek gyakori használata, az ironikus fordulatok, a hol líraian, hol köznapi módon képszerű megfogalmazások alkalmazása, az élőbeszédre jellemző narratív eszközök gyakori szövegbe emelése olyan hatást kelt, mintha éppen akkor jutott volna eszébe egy hasonlat, egy példa, egy morális tanulság vagy egy profán filozófiai üzenet. Épp ellenkezőleg: Móra alapos kutatásokat végzett, s a háttérmunkában nemcsak a Somogyi-könyvtár segítette, de maga is késztetést érzett rá, hogy a különböző korok dokumentumait összevetve, a társadalmi viselkedésnormák közötti párhuzamokat és különbségeket is érzékeltesse. Kutató és gyűjtögető, adatokat cédulázó, az alaposságot a szépírásban és zurnalisztikában egyaránt mércének tekintő karakterrel tudósként osztályozta ismereteit, földolgozott adatait a rendszeralkotáshoz.

Már az említett, 1903-ban készült, a következő évben önálló albumban megjelent, *A Szegedi Napló két és fél évtizedes működését, eredményeit értékelő sajtótörténeti esszéjében* is szentelt néhány sort Gárdonyi Géza szegedi újságírói jelenlétének. Feltűnt azonban neki, hogy Gárdonyinak szinte nyomát sem találni a régi *Napló*ban, noha egy teljes esztendeig volt annak munkatársa. Elgondolkodtatta a két szegedi lapnál is dolgozó szépíró-publicista „hiánya” azért is, mert Gárdonyi 1900-ban már készen volt az *Egri csillagokkal*, egy év múlva *A láthatatlan emberrel*, melyeket folytatásokban közölt a *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap*, s szinte hihetetlen volt számára, hogy alig látni erre mutató előzményeket az újságokban.

„Seress Imrének, ennek a szerény, keveset emlegetett, de nagyon érdemes poétának a helyére jött ide 1891-ben a *Szegedi Híradótól*. Riportján kívül is kedvvel és szorgalommal dolgozott az újságba, de csak efemer értékű dolgokat. A *Világjáró*

angol című bolondsága, mely a *Napló*ban jelent meg folytatásos társaképpen, s azóta több kiadást ért a könyvpiacra, képtelen ötleteivel megnevettetett ugyan, de a mai igazi humoristából nem ád ízelítőt, legfőleg, ha Sárközije prototípusa a Kátsa cigánynak.” A vele egy időben a lapnál dolgozó újságírók elmesélése szerint „a riportnak nemigen törte tollát, csak délfelé tekintett szét a torony alatt. Addig tanult otthon, roppant sokat tanult; olvasott, furulyázott, fúrt, faragott, ami egy se valami nagy kenyérkereső foglalkozás ugyan, de megmagyarázza, hogy mért tud Gárdonyi mindenhez, és hogy írhatja meg örökbecsű alkotásaival együtt *Az Én Újságom* számára a *Mindentudó Gergely tréfáit*.”

Fontos szempont ebben a megközelítésben a tudós újságíró eszményképe, amely sok tekintetben rokon lehet a poéta doctus attitűdjével. A Kosztolányi által is hangoztatott publicista képességek, a tudós és művész rímeit leljük itt föl. Hiszen az újságíró kicsit tudós is, költő is. Kérdés azonban, hogy az újságíró hogyan kamatoztatja a tudását. Vajon az újságműveltség szintjén marad-e vagy valamely területen az utókor számára is maradandót alkot, avagy – szelídebb igényeknek megfelelően – később is felhasználható tudást közvetít-e.

Móra szerint Gárdonyi Géza ilyen tudós publicista volt, a polihisztor jelleg ellenében viszont nála jóval erősebben érvényesült a „láthatatlan ember” karakter. Saját bevallása szerint Móra egész életében mindössze egyszer találkozott Gárdonyi Gézával – egri remete-magányában, halála előtt egy esztendővel –, és egyszer került még félig-meddig személyes kontaktusba vele: egy levélváltás során, amikor Gárdonyi arról faggatta Mórát, hogy kifizetődő volna-e, ha elvállalna egy múzeumi tisztséget. (Bizonyára arról az esetről volt szó, mikor 1917 nyarán Aradra hívták Gárdonyit, ahol a kultúrpalota igazgatójának javasolták, de nem vállalta el a megbízást.)

Az újságíró Gárdonyi

Gárdonyi Géza sárospataki tanulmányai után tizenöt évesen lett az egri érseki katolikus tanítóképző-intézet diákja, s noha gyengén tanult – magyarból egy alkalommal meg is bukott –, sokat olvasott, és már kisebb történeteket írogatott. Tanulmányait követően a Somogy megyei Katád községben kapott katolikus népiskolai segédtanítói és segédkantori állást, majd képesítő vizsgája után a Veszprém megyei Devecser katolikus népiskolájában tanított. Novelláit elküldte néhány fővárosi újságnak és folyóiratnak, de választ nem kapott ezekre. Húszévesen fontolgatta, hogy belép a ferences-rendbe, egyelőre orgonistaként, aztán mégis Sárváron folytatta segédtanítói munkáját. Ekkor (1884-ben) már közölte cikkeit néhány dunántúli helyi lap és a *Néptanítók Lapja*. Dabronyban lett kántortanító, 1885-ben kapott győri hírlapírói állást: a *Hazánk*, illetve a *Győri Közlöny* munka-

társa volt; *Álmodozó szerelem* címmel folytatásokban közölte regényét az újság, s ekkor indította el iskolaügyi, elsősorban a tanítók helyzetével foglalkozó havi közlönyét, a *Tanítóbarátot*. (Pedagógiai vonatkozású kérdéseket egyébként nemcsak cikkeiben, hanem *Az én falum* és az *Isten rabjai* című regényekben, valamint életképeiben és jellemrajzaiban is érintett – a Gárdonyi Géza pedagógiai témakörét taglaló válogatott szakirodalmi bibliográfiai is több mint hetven címet sorol föl.)

Győri újságírói időszaka alatt három tárcáját a *Budapesti Hírlap* közölte, és ponyvafüzeteket is megjelentetett „Dr. Yang, a török szultán nyugalmazott háremorvosa” álnévvel. 1888-ban került Szegedre hírlapírónak, a *Szegedi Híradó* szerkesztőségében a többi közt neki kellett a vezércikkeket írnia, gondoskodni a napi hírek szerkesztéséről, a bűnügyi és a tárcarovatról. A következő évben ő szerkesztette a *Szegedi Paprika* című élcslapot, és újra elvállalta ponyvatermékek írását. 1890 tavaszán a *Szegedi Napló*hoz pártolt, majd 1891 nyarán elhagyta Szegedet, az *Arad És Vidéke* belső munkatársa lett, az év vége azonban már Pesten találta, ahol Feszty Árpád történeti körkép-vállalatának titkáráként dolgozott.

1892-ben a *Magyar Hírlap* belső munkatársa lett (parlamentari tudósító, politikai riporter volt), nevét szélesebb körben is megismerték, humoros karcolatait az olvasók hamar megkedvelték. Ám egyre jobban aggasztotta kudarcos házassága – Szabolcska Mihálynak azt írta, hogy „poétaember nem lehet boldog házas, mert a házaseslet próza”, így az elrontja a költészetet –, látókörének szélesítésére ekkor leginkább a Feszty-ház volt hatással (belemélyedt a buddhizmusba, megismerkedett a spiritizmussal, és jelen volt az összejöveteleken Jókai Mór is, akit igen becsült).

A *Magyar Hírlap*ba már egyre kevesebbet írt, de rendszeresen megjelent Pósa Lajos gyermeklapjában. Úgy érezte, a hírlapírás elszigeteli a klasszikus értékű irodalmi munkától. Pintér Jenő felidézte, hogy Gárdonyi szerint az író és újságíró között az a különbség, hogy az újságíró előbb mártja meg a tollát, és csak azután gondolkodik, míg az író előbb gondolkodik, és csak azután nyúl a tollhoz. Ő gondolkodni akart, ezért 1897-ben Egerbe menekült a robotmunka elől. „Ha vendége akad, szívesen fogadja, ő maga alig érintkezik valakivel – írta Pintér Jenő. – Budapesti ismerősei elnevezik egri remetének, láthatatlan embernek, magyar Tolsztojnak. [...] Köröskörül a falak mellett több ezer könyv, magyar és idegen nyelvű szépirodalmi és tudományos munkák gyűjteménye: Pázmány, Zrínyi, Shakespeare, Voltaire, Maupassant, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Gorkij. Sok pipa, hangszer, festmény a szobában, hogyha az író kifárad az írásban és olvasásban, festhessen vagy hegedüljön.”

1898-ban megjelent *Az én falum* (és már megkezdte az előkészületeket az *Egri csillagok* megírására), a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Hírlap*, a *Magyar Hírlap* és az *Új Idők* szívesen fogadta és szépen díjazta elbeszélő műveit. A következő évben

a *Mari néni meg a Pista bácsi* című elbeszélése első díjat nyert a párisi *Journal* irodalmi pályázatán. Amikor az *Egri csillagok* után *A láthatatlan ember* is megjelent, véglegessé vált a döntése, hogy soha nem költözik el Egerből.

Minta és önreprezentáció

A kevés személyes kontaktus ellenére Móra több újságcikkében is megidézte Gárdonyi alakját. Ezek között sorolhatjuk *A láthatatlan embernél*, a *Gárdonyi ismeretlen* munkái, a *Don Vigole*, az *Élőfa ünnepén* című munkákat az 1922 és 1933 között a *Világ*, a *Szegedi Napló* és a *Magyar Hírlap* hasábjain megjelent tárcákból. Hivatkozásaink nagyrészt a *Don Vigole* című, a *Magyar Hírlap*ban megjelent tárcaportréjából valók. Az 1928-ban publikált írásnak egy négy évvel korábbi, a *Szegedi Napló*ban közölt *A szegedi Gárdonyi* című tárcasorozata volt az előzménye.

Visszagondolva saját pályakezdésére, Móra rokonságot érzhetett Gárdonyival abban a tekintetben, hogy a napi robot mindkettőjük számára gátat szabott a költői elhivatottnak, az írói, valamint a poézisban jelentkező tehetség kiteljesítésének. Lelki és alkati rokonságukkal volt talán magyarázható, hogy Móra az elhunyt pályatársra emlékezve, újra előszedegette a régi újságokat, hogy literátus nyomkeresést folytatva mutassa föl Gárdonyi erényeit, és az értékeléssel együtt az aktuális sajtóállapotok bírálatát is megfogalmazza.

A rokonság jelzésének allegorikus érvénye mutatkozott meg abban, hogy a párhuzamosság egyben értékmutató jellé vált. Móra különös figyelmet szentelt azoknak a Gárdonyi tollából keltezett, úgynevezett „nyomjelző” írásoknak, melyek a kiérlelt írói tehetség megnyilvánulása felé vezető utat szegélyezték. Bemutatta, hogyan vezetett Gárdonyi útja a *Szegedi Napló Újdonság* rovatának közigazgatási és törvényszéki színes tudósításaitól – az állandó rovaton és a tárcán át – a novelláig, sőt egészen a regényig, mely teljesítményekkel végül országos hírt és nevet szerzett. S a bensőséges rokonságot nemcsak a pályarajz első állomásainak párhuzamaiban követhetjük figyelemmel, hanem a példaértékűség abban is megnyilvánult, hogy Móra szerint mindketten megszenvedték a névtelenség és a többre hivatottság, a szellemi-írói küldetéstudat konfliktusát.

Úgy vélem, hogy a „névtelenség” kérdése is meghatározó ebben a kettős viszonyban. Móra ugyanis egyfajta országos anonimitásként élte meg, hogy bár a *Szegedi Napló*nak igen hamar vezető publicistája lett, s 1913-tól kezdve főszerkesztőként az újság minden felelőssége őt terhelte, az ország tulajdonképpen nem vett róla tudomást mindaddig, amíg a népszerű napilapokban nem kezdett publikálni, amíg regényei és publicisztikai kötetei meg nem jelentek. Mórának azonban – az országos reprezentáció szubjektív megítélésével szemben – nem kellett

(újra) megszereznie az országos népszerűséget. A gyermekközönség szeretetén és a családok érdeklődésén keresztül ugyanis már akkor országos volt ismertsége és elismertsége, amikor még nem jelent meg a felnőtteknek szóló prózai írásaival az országos lapokban, ám az író ekkor még nem érezte a népszerűség alakulásának, az olvasóközönség kialakításának ezt a fajta lélektanát.

Úgy gondolta hát 1924-ben – országos hírnevének jelentőségét föl sem mérve –, hogy hosszú éveken át küzdött az elismerésért, névtelenül és önként szegődve rabnak a zsurnalizmus gályájára. Vajda László egyenesen azt a feltételezést fogalmazta meg a *Don Vigole* című tárcához fűzött jegyzetében, hogy Móra az újságíró Gárdonyiban önmagát látta viszont. Áttekintve Gárdonyi szépírói pályakereső időszakát, saját útjának állomásaira is ellátogatott. S ezek a gyötrő évek „érlelték meg azt a szelíd öngúnyt, mely kiérezhető minden, a saját munkásságára tett nyilatkozatából”. Öniróniával teli megjegyzéseinek jelentős része vonatkozott az újságíró-szépíró kettősségre, a tudós-műkedvelő ellentmondásra, a mester-kis-mester összehasonlításra.

A sanyarú humor mellett a marcangoló öngúnyt emelte ki Gárdonyi tárcacikkeinek és reflexióinak sorából is. Valamint pacifizmusát, ami a Móra által föl-lelt egyetlen Gárdonyi-vezércikkben, annak befejezésében nyilvánult meg, mely szerint: „addig nem érdemli meg az ember az ember nevet, míg minden kardból ekevas és minden ágyúból harang nem lesz”. Erre rímel a *Gárdonyi ismeretlen munkái* című, 1924-ben megjelent tárcában fölidézett beszélgetésrészlet: „Hála istennek, végre sikerült megtalálni önmagam a természet imádatában és az emberek szeretetében” – viszont a „Boldogtalanság angyala” soha nem hagyta el Gárdonyi tűzhelyét.

Ami a természet imádatát és az emberek szeretetét illeti, egyrészt ebbe fordult át Gárdonyi tételes istenhite – katolicizmusa éppen a sikertelen házasság és a válás körüli bonyodalmak miatt ingott meg –, másrészt a keleti filozófiák hatása is fölfedezhető itt. Amikor a már idézett Zsigmond Ferenc úgy fogalmazott, hogy a néplélek Gárdonyi-féle ősi világszemléleti módja Ázsiába vezet vissza, nem az „ősmagyar gondolkozásra” kívánt utalni, hanem egyenesen a hindu filozófiára. „A földi élet csak parányi része, ideiglenes állomása az ember életének, rövid kirándulás az örökkévalóság országából. Az ember léte nem a földön kezdődik, és nem a földön végződik. Ez a legtöbbször ismétlődő szövege Gárdonyinak. A születés nem keletkezés, csak a földi állomásra való megérkezés, a meghalás nem elmúlás, csak visszatérés. Honnan költöztünk e világra? Miért kell e földi állomáson küzdenünk és bolyonganunk? Hova térünk vissza a halálban? Nem tudhatjuk. [...] Efféle közvetlen, naiv dialektikával beszélgeti meg magában Írónk a nyugtalanító nagy kérdéseket.”

A *Don Vigole* című tárca Móra önjellemzésének is tekinthető. Kiderül, hogy Don Vigole Gárdonyi álneve volt. „Gárdonyi Géza is egész bátran használhatta volna álnevének a saját nevét, a kortársaknak egészen mindegy volt.” És „aki Gárdonyi szegedi életéről hiteles adatokat akar szerezni, annak régészeti ásatásokat kell végeznie az akkori szegedi újságokban”. S újabb párhuzamot készít elő ebben a bekezdésben: Móra ugyanúgy fontosnak tartotta a dokumentumok ismeretét, az egyes témákhoz kapcsolódó kutatások elvégzését, mint ahogy Gárdonyi is vette a fáradságot, és utánanézett korabeli lapokban, tájékozódott a dokumentumokban egy-egy téma bemutatására készülődve. S amikor Móra a *Don Vigole* bőrébe bújt Gárdonyit jellemezte, nemcsak az 1920-as évek elejének egyik jellemző (és nem túl rokonszenves) újságírói viselkedéséről mondott bírálatot, de a saját publicista kutatói módszerét is megerősítve látta:

„Egészen különös riporter ez a *Don Vigole*, aki a *Hasznos Mulatságok* 1817-es évfolyamából idéz. A riportereknek minden időben az volt a különös ismertetőjelük, hogy a saját lapjukat se olvasták, nemhogy százesztendő újságokat olvastak volna. De más ilyen furcsaságai is voltak e paszulypipás donnak. La Rochefoucauld-t is ismerte, noha ez abban az időben szintén fényűzésszámba ment a vidéki riportereknél. La Rochefoucauld volt a világon a legszellemesebb ember – kezdi egyszer egy cikkét –, de azért ő is belebutult volna, ha mindennap délután öttől hatig kellett volna neki szellemesnek lenni.”

Móra amúgy maga sem szenvedett hiányt, ha szellemeskedni kellett, és ennek példás bizonyítékeként egy anekdotikus esettel fejezte be tárcáját, önkéntelenül is rímelve Krúdy Gyula hat évvel korábbi (a bevezetésben idézett) összehasonlítására. Ebben fölidézte, hogy amikor Jókai 1890-ben utoljára Szegeden járt, elvitték egy képiállításra is, ahol fölfigyelt egy szép kis csendéletre. Jókai megkérdezte, hogy ki készítette a képet, mire bemutatták neki Gárdonyi Gézát. „Gratulálok, kollégám, sokra viheti még az ecsettel [– fordult hozzá Jókai]. – A mesék nábobja nem sejtette, hogy jövődöbéli örökösével beszél.”

Kosztolányi és Gárdonyi

Kosztolányi három alkalommal írt Gárdonyiról: *A Hét* című folyóirat 1908-ban kritikát közölt tőle a frissen napvilágot látott *Isten rabjai* című regényről; 1914-ben Gárdonyi verseinek újraolvasásáról számolt be a *Nyugatban*; s ennek egyes részletei az 1928-ban megjelent *A Pesti Hírlap Emlékkönyvében* közölt portréjában szintén visszaköszönnek.

Az *Isten rabjai* alkalmat kínált Kosztolányi számára egyrészt az *Egri csillagok*-kal való összevetésre, markánsabb azonban töredezett eszmefuttatása a történel-

mi regényről – Kosztolányi úgy látta, hogy Gárdonyit erősen izgatta a történelem problémája. „Az igazi történelmi regényíró távolságáthidaló, időromboló, határkő-letüntető. A múltat jelenné teszi. Jó történelmi regényt írni tulajdonképpen annyit jelent, mint jó társadalmi regényt írni.” Ilyen író például Flaubert, akkor is, ha adatai hamisak, hiszen az emberek igazak maradnak. „Vajon Gárdonyi is ily múltviszabűvölő?” – tette föl a kérdést. Az első pompás pillanatkép az *Egri csillagokban* erre mutatott, de a regény maga – legalábbis Kosztolányi szerint – „regényes” maradt (értve alatta, hogy „majdnem jókais”). De mit akart vajon Gárdonyi azzal, hogy három évszázadot visszament még az időben?

Az író megragadja a kritikus kezét, aki „megtudja, hogy mindnyájan rabok vagyunk. A becsüs a pénz rabja, a király a nemzet rabja, s a szerzetes az Isten rabja. Ezekről a kolostorrabokról van szó. Az író azonban mintha egy szivárványos templomüvegen át nézné ezt a fekete világot. A királykisasszony, akit egy kemény rajzú, középkori legenda örökre beleégetett agyvelőnkbe, itt meseszerűvé, nyúlánkká, ibolyaszeművé válik, és rózsák közt andalog. Nagyon sok, nagyon színes ruha káprázik szemünk előtt, és kevés ember. [...] Külsőségek. Az egész középkor lassan eltolódik a magyar népmesék regényes világa felé. A hős is, a hősnő is álomember, a levegőn járó mesealak. Az a kevés realitás, ami itt-ott félve felüti a fejét, csak a magyar népmesék szokott realitása. Bármi könnyű, finom és elegáns Gárdonyi stílusa, végre is belefáradunk, s a regény nem érdekel többé.” – Kosztolányi véleménye nem hízelgő Gárdonyira nézve, akitől inkább lírai lendületet várt, „amely az egész regényt átfűti titokzatosan vibráló hevével. Egy parázsmag kell, amelyből egyszerre nő ki a mese tűzvirága. Minden nagy regény ilyen lírai önkívületből sugárzik ki.”

Ezeket a talán túlzónak tűnő, kemény kritikai állításokat talán az is befolyásolta, hogy Kosztolányi első, *Négy fal között* (1907) című kötetéről Ady Endre írt Párizsból kritikát, melyben azzal vádolta Kosztolányit, hogy „irodalmi író”, akinek nincsenek megszenvedett történetei, és csak a könyvekből ismeri az életet, a versírást. „Könyvek, olvasmányok, tünődések és elcsuklások közül fölbocsátja a lelkét. [...] Idézi, kérdezi, üti, áldja a Halált, minden költőnek és filozófusnak kenyeres pajtását, gyűlölt ős cimboráját. [...] Négy fal között, lámpafényben, ellágyulva, nem győzhetnek az éles vonalak. Néha nem tudjuk: mi volt olvasmány, mi volt ötlet, s volt benső, lírai fölfakadás?” Ady ugyanebben a kritikában – míg azt vizionálta, hogy „egynémely versét az iskolában is tanítják” – kifogásolta, hogy Kosztolányira „alig vagy éppenséggel nem hatottak az Ady-versek”. Szerelmi költészetét szintén bírálta, mondván: „hús-vér asszony nincs egyetlen szerelemes verse mögött sem”. S most mintha Gárdonyi rovására Adynak vágott volna vissza (amit egyébként meg is tett az 1929-es Ady-revíziójában).

„A szerelem, ami Margitot és Jancsit összeköti, spirituális, majdnem spiritiszta szerelem. Alakjaik azonban nem jöhetnek közelebb hozzánk, mert minden lel-

ki differenciálódottság nélkül, tág általánosságban mozognak, s gerincük ködből van. A kertészfiúból szerzetes lesz, a novíciát meg apácává szentelik. Gárdonyi bizonyára öntudatosan nem nyúlt kézenfekvő, durván felkínálkozó motívumokhoz. Margit az Isten szerelmese. Mindenünnen kimagaslik egy fejjel, akárcsak a legendában, de éppen ezért nem érezzük emberi nagyságát. Ezekben az emberekben egy csöpp vér sincs. [...] Gárdonyi spirituális lélek, de a regényét még nem tudja spirituálissá tenni! A múlt fehér ködrózsái közt andalog, mi azonban mégis a jelenben maradunk. Mindenre rezonáló, leányos lelke nem elég erős, hogy másokra is reálehelje álomvilága árnyait.”

Ezzel szemben húsz évvel később már azt írta, hogy Gárdonyi könyveit nem lehet letenni. „Prózája maga a természetesség. Ami előtte föltűnik az olvasónak, az egyenletes, sugárzó melegsége. Szelíd és egyszerű. Tárgyaival szemben is szerény, majdnem alázatos. Igénytelenül nyúl hozzájuk, s minthogy biztosan uralkodik rajtunk, hirtelenül felcsigázza igényeinket. Itt jelentkezik először a magyar primitív költészet, amely elfáradva a szócifrázásban, a lehető legrövidebb utat keresi: az eszköztelenség varázsával hat.”

Írók, könyvek, emlékek című 1925-ös kötetének Gárdonyi-portréjában Schöpflin Aladár is annak adott hangot, hogy Gárdonyi volt a legerősebb lírikus a kortársak között, és még elbeszélőként is költőibb, mint sok versíró. „Az ő pszichológiája hatolt legmélyebbre. Néha egy-egy lapján a legnagyobb mélységeket is merte és tudta érinteni. Formát alkotott magának a maga képére, amely sajátja volt, elbeszélő hangot fejlesztett ki magának, amely mint az emberi beszédhang, utánozhatatlan, egyszeri és megkülönbözteti őt minden mástól a világon” – írta, hozzátéve, hogy a népdalok líráját szélesítette ki érzelmi futamokra épülő epikává, és erős ritmusú, rövid mondatai, a végletekig egyszerűsített kifejező formái szintén valamilyen ősi költői nyelvyagból merítettek.

Kosztolányi 1914-ben éppen Gárdonyi Géza verseit olvasta, a még 1894-ben kiadott *Április*, illetve a szintén nem új, 1904-es *Fűzfalevél, nyárfalevél...* című köteteket. Megjegyezte, hogy a Gárdonyi-verseknek megjelenésük idején nem volt olyan sikerük, mint amelyet megérdemeltek volna, a közönség is csak szépprózája után ismeri a költőt. „Amikor kiadta verseit, meg sem is érthették, a Nyugat által folytatott harc, a harc nyomában keletkezett verskultúra – új ízlésünk és új értékelésünk – kellett ahhoz, hogy érdemük szerint méltányoljuk.” S fontos megjegyzést tett az olvasatok-értelmezések változására vonatkozóan. Úgy vélte, hogy legalább ötvenként revideálnunk kellene az irodalmi ítéleteket, hiszen évek múltán mást és mást veszünk észre egy-egy munkában.

S ez az újraértékelés hasonlóképpen működött, mint Füst Milánnál, aki Móricz 1911-es *Sárarany* című regényére, az arról alkotott egykori benyomásaira több

mint egy évtized múlva tekintett vissza. Kijelentette, hogy az első olvasás során a regény egyes részei ugyan tetszettek neki, bizonyos kifogásai mégis voltak ellene. Például „a folytonos jelenítés izzása”, az érzékiség, „s az a rokonszenv, amellyel hőstét útján kíséri, amellyel magáévá teszi ügyét”. Ezzel szemben az újraolvasás után azt érezte, hogy a *Sárarany* nemcsak Móricz „legremekebb könyve, hanem a legszebb könyvek egyike”, amelyet valaha olvasott; nem tudta letenni, nem egyszer könnyezésre indította. „Mint az orkán, úgy sodort magával. – Bámulni való ez az író, a nyelvnek és művészetnek olyan despotája, amelyet alig ismerek még egyet. Amit parancsol, amit diktál, az történik velem, szegény olvasóval...” – s nem tudta mire vélni, hogyan érthette ennyire félre a regényt.

Kosztolányi jelentős költőnek tartotta Gárdonyi Gézá. Legelőbb a később prózájára is értett „egyenletes, sugárzó melegsége”, a tárgyaival szembeni alázatos-sága miatt. Úgy érzékelt, hogy „színeit a parasztkanták zöldjéről, a kisházak kék cifráiról, a búza sárgájáról cseni. Mindig naiv és gyengéd. szemérmes és tiszta. [...] Kevés írást ismerek, amelyik ennyire magyar, a kacskaringós, keleti gondokozást ily döbbenetesen – és tüntetés nélkül – tükröz.” S ennek alátámasztására – a magyar néplélek és a keleti gondolkodás összhangját bemutatva – idézi e sorokat: „Fejem akár nyugoszik egri párnán, / akár a sötét Halálnak az ágyán / – ha egyszer alszom, alszom: nem vagyok.”

Mozaikok a Gárdonyi-recepcióból

Pintér Jenő a magyar irodalom történetét tudományosan rendszerező monumentális, 1930 és 1941 között nyolc kötetben kiadott munkájának utolsó, a huszadik század első harmadának természetét áttekintő könyvében Herczeg Ferenc, Babits Mihály, Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső mellett külön fejezetben foglalkozott Gárdonyi Géza életművével is, egyaránt méltatva az elbeszélőt és színműírót. Az egyes fejezetek végén áttekintést adott a tárgyalt szerzővel foglalkozó recepciókról, ekképp a „*Gárdonyi-irodalom*” címszó alatt gazdag betekintést kínált Gárdonyi és művei fogadtatásába. Ebből idézünk alább néhány jellemző véleményt és értékelő megállapítást, melyekhez szépírói-kritikai reflexiókból is válogatunk, rövidebb kommentárokkal látva el azokat.

Fináczy Ernő a *Magyar Paedagogia* 1922. évfolyamában fogalmazta meg azt a sejtését, mely szerint Gárdonyi könyveit mintha egyenesen a magyar ifúságnak szánták volna. Korfestő történeti regényeiből „sok tudós magyarátnál” jobban meg lehet érezni, hogy mit jelent egy-egy küzdelmes korszak egy nemzet életében. Az *Egri csillagokat* „a magyar hősiesség fényes apoteózisának” tartotta, a Kosztolányi által szigorúan bírált *Isten rabjairól* így írt: „Van-e regény, mely több alakító

és jellemző erővel éreztetné meg olvasójával a középkor misztikus rajongását, valóságos áhítatát, a túlvilági boldogságba vetett minden reménykedését, az érzékiség ellen folytatott küzdelem áldozatosságát, mint az Isten rabjai?”

A pedagógus mégis a *Láthatatlan embert* részesíti előnyben, mert leginkább ez kelti föl a történelmi érdeklődést. „Ezeken a regényeken is bebizonyosodott az, hogy a történelmi anyag valóban költői tehetség feldolgozásában még akkor is hívebb és igazabb képet adhat valamely korról a szakzerű leírásoknál, ha a részletekben netán nem egészen korszerű vonások elegyednek. Az a sejtelemszerű meglátás és divináló erő, mely az Isten kegyelméből való író tollát a nagy körvonalak megrajzolásában vezeti, sokszor a lepragmatikusabb történetírásnál is élesebben domborítja ki a távoli idők szemléleti síkjában vajmi könnyen elhalványuló eseményeket.” – Fináczy mintha Kosztolányinak is válaszolt volna: Gárdonyi bizony olyan világirodalmi nagyságokhoz mérhető történelmi regényeiben, mint amilyen Flaubert volt.

S Ady szintén megkövette az író a *Nyugat* 1912. évi decemberi számában, *Az új Gárdonyi* című jegyzetében. Nem derül ki ugyan, hogy mit olvasott tőle és mit nem, az sem, hogy pontosan melyik műve készítette írásra, mindenestre ő sem farkakodott a világirodalmi összehasonlítással. „Soha és senki ilyen könnyen, ilyen összetett filozófiával, ilyen kedvesen magasról, ilyen poétasággal magyarul nem mesélt, mint a legújabb Gárdonyi. Tudom, hogy szerénységében bántom meg, ha Dickens nevét írom ide, de ő mégis egy szentségesen primitív, de magyar, de új Dickens, vagy legalább bölcs derűjében hozzá hasonló” – írta Ady Endre. Ha a rövid cikk megjelenésének idejéből következtetünk vissza, bizonyára a *Hosszúhajú veszedelemről* van szó – az úgynevezett agglegény-elbeszélések regényesített füzére abban az évben került ki a nyomdából.

Ravasz László 1924-es megemlékezése (*A láthatatlan ember. Emlékezés Gárdonyi Gézára. A Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Új folyam. 56.*) a lelkeség erőteljes jelenlétére tette a hangsúlyt. „Költészete olyan, mint a drága kenetek illata: belekap a hajunkba, ruhánkba, betölti a szobát, kicsap az utcára; milyen láthatatlan s mégis milyen erős, milyen testetlen és mégis milyen hű.” Jól érzékeltette a folyamatot, ahogy az író a nagyvárosból vidékre menekül, onnan a szabad természethez, a természettől pedig a természetfelettihez jut el. Mintha néhány órával korábban még Assisi Ferencsel találkozott volna. Tételes vallása megjelenik az irodalomban, hite azonban túlnőtt a vallásos kereteken, s olyanféle metafizikává ágazott, melyben képes volt társalkodni „a világ titokzatos létalapjával, azzal, aki a Minden és az Egy.”

Móricz Zsigmond 1933-ban, mikor a *Pesti Hírlap* hasábjain elevenítette föl a Gárdonyi Gézánál tett látogatását, szintén a Ravasz László által emlegetett lel-

kiségre helyezte a hangsúlyt riportelemekkel gazdagított tárcaportréjának egyik bekezdésében. Szerinte Gárdonyi – aki bár rövid ideig tanítóként is működött, írásaiban került a közvetlenül nevelő célzatú eszmefuttatásokat – a legmagasabb irodalmi jelentőségre emelte a magyar nép életét, és a zsánernek szinte homéroszi formát adott, ami tagadhatatlanul fordulópont volt irodalmi fejlődésünkben.

Nyilvánvalónak tűnik itt is, hogy Móricz részben saját íróideálját vetítette rá Gárdonyira, amikor azt emelte ki, hogy nála figyelhetünk föl először a paraszt lelkicsinylése vagy mellékalakként való szerepeltetése helyett arra, hogy saját jogon válik a történet hőisévé. S ebben mindenkép Jókai fölül magasodik, vélte Móricz – és az sem lehet véletlen, hogy amikor az 1890-es *Figurák* című kötetének ajánlásában Mikszáth Kálmán tréfás szándékkal nevezte őt „veszedelmes vetélytársnak”, az 1898-ban a Légrády testvéreknél megjelent *Az én falum* novellaciklusa után már komolyan is gondolhatta ezt a fenyegetést. „Ő volt az első író – állapította meg Móricz –, aki a parasztot mint individuumot ismerte fel. A nevetés és a sóhaj, a gond és a derű, a parasztember lelkében nála szabadult fel először. Az ő parasztjai jelennek meg legelőször a magyar irodalomban, mint lelki életet élő emberek. [...] Idill van körülöttük, amit a természet, a föld, az ég, a falu kerete határol. Tiszta lelkiségek, akik soha egy gondolattal nem akarnak áttörni gátakat, hanem leélik a maguk egyszerű és nemesen együgyű életét az adott és megváltoztathatatlannak érzett életkörülmények között.”

Ha már főntebb Mikszáth félig komoly, félig tréfás megjegyzésére utaltunk, idézzük Sík Sándort, aki *Gárdonyi, Ady, Prohászka* című munkájában Gárdonyi Géza írói arcát – „az egyetlen Mikszáthot kivéve” – a leginkább hamvasnak, egészségesnek és magyar vonásúnak látta a magyar szépprózában, ezért igen előkelő hely illeti meg őt irodalomtörténetünkben. Sík Sándor is ráérezett Gárdonyi modern regényírói attitűdjére, bár ő nem a műfajiság vagy az elbeszélés-technika felől közelített hozzá, hanem az ismert írói magatartásformák szintézisét fedezte föl benne. A „lélek papjának” ki nem mondott váteszi küldetését emelte ki, s azt az impozáns erőt, amellyel „a lélek szuverenitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát” hirdette.

Ez az erkölcsiség, a már említett természetközeghez való szinte metafizikai vonzódás, az elbeszélői hangban is jelentkező költői erő, ugyanakkor a rejtőzködő szemérmesség és az emberi lélek már-már naiv szakrális ábrázolása vagy a lélektani folyamatok transzpozíciója egyszerre jelent meg Herczeg Ferenc Gárdonyi-portréjában, melyet a *Pesti Hírlap* közölt 1933 májusában.

Az én falum, Az egri csillagok, A bor, a Karácsonyi álom, A láthatatlan ember, az Isten rabjai című regényeket, köteteket, színműveket sorolva „egy megkapóan eredeti és ellenállhatatlan sugalló erejű költő alkotásai” tűntek föl előtte. „Írásait

átlengi a szabad természet fűszeres illata. [...] Az élet külső eseményei nemigen érdeklik, ő főleg arra kíváncsi, ami a lelkekben történik. Az embereket nem nagyságuk, hanem mélységük szerint értékeli. [...] A nyelvében, ebben a pompás, szófukar, a szöveget mindig a fején találó magyar nyelvben, nemes zenei ritmus lüktet. Ez természetes is, mert körülötte föld és ég, fű és fa, az egész mindenség állandóan muzsikál. Alkalmasint ő a magyarság legtisztább erkölcsű, de mindenesetre legszemérmesebb költője. Egész erkölcsi felfogása emelkedett és előkelő.”

(Zárásként)

Kosztolányi Dezső az 1928-as *A Pesti Hírlap Emlékkönyvében* megjelent portréját ezekkel a sorokkal zárta:

„Mindenekelőtt az írás szeplőtlen művésze, akár francia rokona (kit nyilván nem is ismert), Jules Renard.

Renard eddig kiadatlan naplójában olvassuk az alábbi följegyzést:

– Annyi nagy író van, aki nem tud írni. Én a legnagyobb kis író szeretnék lenni.

Ez a gőgös szerénység, a betű föltétlen tisztelete lakozott Gárdonyiban. És nagy író volt a kicsinyek között, s nagy író marad a nagyok között is.”

Herczeg István grafikája

E számunk szerzői

- Antal Attila (1956) Nyíregyháza
Arató Antal (1942) Székesfehérvár
Bagi István (1937) Eger
Bakacsi Ernő (1938) Eger
Baka Györgyi (1951) Érd
Bertha Zoltán (1955) Debrecen
Bérczessy András (1975) Eger
Bérczessy Lajos (1949) Budapest
Bozók Ferenc (1973) Budapest
Csatáné Bartha Irénke (1941) Eger
Csáky Anna (1938) Győr
Csontos Márta (1951) Sándorfalva
Demeter József (1947) Ballószög
Domonkos László (1951) Budapest
Faragó Laura (1949) Kismaros
Fecske Csaba (1948) Miskolc
Fellinger Károly (1963) Jóka
Gál Ildikó (1952) Eger
Gárdonyi Géza (1863–1922)
Hegedűs Imre János (1941) Budapest
Herczeg István (1949) Eger
Homa János (1956) Eger
Hubert Ildikó (1949) Budapest
Jámbor Ildikó (1955) Eger
Kaiser László (1953) Budapest
Káliz Sajtó József (1950) Soponya
Kárpáti János (1949) Szarvaskő
Kárpáti Edit (1952) Szarvaskő
Kégl Ildikó (1976) Miskolc
Konczek József (1942) Pomáz
Ködöböcz Gábor (1959) Eger
Kusper Judit (1976) Eger
Laskay Anna (1978) Eger
Lipcsei Márta (1943) Nagyvárad
Lisztóczy László (1941) Eger
Madarász Imre (1962) Üröm
Mihályi Molnár László (1953) Szepsi
Nagy Zita (1987) Eger
Németh István Péter (1960) Tapolca
P. Maklári Éva (1943) Székesfehérvár
Saitos Lajos (1947) Székesfehérvár
Sebestény-Jáger Orsolya (1969)
Budakalász
Sebők Melinda (1979) Budapest
Serfőző Simon (1942) Eger–Budapest
Sipos Erzsébet (1956) Eger
Szecskó Károly (1939–2020)
Szíki Károly (1954) Eger
Sz. Király Júlia (1964) Eger
Sz. Tóth Gyula (1945) Budapest
Tamás Tímea (1962) Nyíregyháza
Tari István (1953) Óbecse
Tüskés Anna (1981) Budapest
Vasné Varga Zita (1975) Eger
Véghelyi Balázs (1983) Százhalombatta
Vitéz Ferenc (1965) Debrecen